

Review and critical study of translations of Khayyam's quatrains in Russian language

Janollah Karimi Motahhar¹ Zainab Sadeghi Sahlabad²

1. Professor of Russian Language and Literature, Faculty of Foreign Languages and Literature, University of Tehran. Tehran. Iran. Email: Iran. jkarimi@ut.ac.ir

Assistant Professor of Russian Language and Literature, Faculty of Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran Email: E-mail: z.sadeghi@alzahra.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 20 Sept 2022

Received in revised form: 29 Nove 2022

Accepted: 24 Dece 2022

Published online:

5Janu2023

Keywords:

Iran,
Russia,
Omar Khayyam,
Quartet of Omar Khayyam
Russian literature
Russian translators

ABSTRACT

1 - Abstract

Khayyam is one of the most famous Iranian poets. His poems are famous not only in Iran, but all over the world. Khayyam's quatrains have been translated many times into all living languages of the world, including Russian. This research was done with the aim of familiarizing Iranian researchers with the nature of Khayyam studies in Russia. And he has discussed the translations of Khayyam's quatrains and the important views of Russian critics about the poems of this great poet. Preliminary studies show that until now Iranian readers are only familiar with the theory of "Wandering Quartets" by Valentin Alekseevich Zhukovski, which is mentioned in most of the books, and to some extent with the view of Yevgeniy Edvardovich Berthels, a Russian orientalist. In this article, an attempt has been made to analyze the views of other Russian critics and researchers about Khayyam's personality and quatrains with a descriptive and analytical method. Since Omar Khayyam's character and method are still the subject of serious scientific debates in the universities of the world, we intend to answer these questions in the present research with a descriptive

method: What is Khayyam's position among Russian translators? How is Khayyam depicted in the translations of his quatrains in Russian?

2- Introduction

The genius, talent and comprehensiveness of Hakim Omar Khayyam's works and his unparalleled achievements have a significant contribution to the expansion of world literature and civilization. The great Russian poets and writers who have world fame, in their precious works, have repeatedly mentioned their tendency and interest in the East as the cradle of human civilization and the birthplace of great poets and thinkers. As a wonder of the East, Khayyam's works have reflected a large part of world culture and science, and for this reason Hakim Omar Khayyam has taken the first place among the famous poets of the East. Undoubtedly, there is no poet like Khayyam Maqbool among Europeans and especially Russians. On this basis, Hakim Omar Khayyam can be called the most famous Iranian poet all over the world. As his name and fame have overshadowed other great Iranian poets such as Hafez and Saadi. In 1940, the famous orientalist Rus Simionov emphasized that in America, all the works of other poets of the world, all together, were published in fewer editions compared to Khayyam. His poems have been translated many times into Russian and all European and Eastern languages. The first Russian translations of Khayyam's quatrains were done at the end of the 19th century and so far there have been more than 80 copies. Fitzgerald's poem (Quartets of Khayyam) was first translated into Russian in 1914. He was the one who first introduced Khayyam to the Europeans.

Iranian readers are already familiar with the theory of "wandering quatrains" by Valentin Zhukovsky, which is in many books, including valuable books such as *Demi ba Khayyam* written by Ali Dashti, *Jahanbini Hakim Omar Khayyam Neishaburi* written by Ahmad Shahvari, *Khayyam's quatrains in ancient sources* written by Seyed Ali Mirafazli and .. they have also been familiar with the Russian Orientalist Yevgeny Eduardovich Bartels's point of view for a while.

3- Material & Methods

Omar Khayyam is of special importance to Russian writers. Khayyam's quatrains have been translated many times into Russian. The history of Russian literature owes a lot to Iranian writers like Khayyam. From 1891 to 2008, eighty translations of Khayyam's quatrains have been made in Russia. The list of Russian translators who have undertaken

the translation and interpretation of Khayyam's quatrains shows that Khayyam is known in Russian literature. For example, Krimsky's descriptions and the analyzes of E. Umph, a Russian orientalist, from the historical events of Khayyam's time and the influence of the growing trend of Khayyam's Sufi and mystical theories and the opinions of Valentin Zhukovsky, a famous Russian orientalist, in his famous book called "Omar Khayyam and the Wandering Quatrains" or Plisetsky, another Russian writer whose poems He has translated Khayyam, as well as Shakhordova's translations in 1993 and Galubov's translations, especially about the symbolic description of wine in Khayyam's poems, as well as Dimitri Burba's translations and his interpretations of the quatrains and comments of Russian poet and critic Nikolai Gumilyov and Volichka and Also, Rosenfeld, Yushkevich and Emil Veniaminovich Braginsky were able to create part of the scientific awareness about Khayyam in the Russian society.

Method: The present study intends to answer these questions with a descriptive method: What is Khayyam's position among Russian translators? How is Khayyam depicted in the translations of his quatrains in Russian?

4- Discussion of Results & Conclusions

According to studies, Khayyam's quatrains have been translated into Russian many times for more than a hundred years. But what was investigated in this research was the opinion of Russian critics and researchers about Khayyam's personality and quatrains. In this article, along with the introduction of some Russian translations of Khayyam's quatrains and existing criticisms, an attempt was made to enumerate their merits and demerits, the research showed that Zhukovsky's research is the first serious research on Khayyam's life and works in Russian language. It contains the quotations and researches of all previous orientalists and the issue of "wandering quatrains" i.e. quatrains attributed to Khayyam and others is raised in it. But the first person who introduced Khayyam to the Russians was Velichka, and after him many poets and writers turned to the translation of Khayyam's

quatrains, many of which are still popular, used and cited. Studies have shown that the best and most complete biography of Khayyam is Russian language also belongs to two Russian researchers Rosenfeld and Yushkevich. In addition to this research, it showed that one of the subjects that has been constantly receiving the attention of Russian critics is the reason for the use of the word wine in Khayyam's quatrains. Based on the research of the last two decades, these studies showed that the symbolic use of the word wine in Khayyam's quatrains by Russian researchers in poetry is often used in a permissible and metaphorical way, and in the language of poetry, it means separation, happiness, and intoxication. It is true and similar. In addition, research indicates that the perception that some Russian translators have called Khayyam a Sufi has influenced the views of some Russian critics, and many have considered him a Sufi or a supporter of Sufi teachings. But the research showed that although Khayyam may have approved the principles of Sufism or shared some opinions with them, but this does not mean that he was officially a Sufist or that his quatrains are Sufi, in the opinion of thinkers. Rossi, like Braginsky, also rejects this theory.

Reference

1. Hasan Lee, K., Hossampour, S. (2008). Persian language and literature research, Khayyam's research work in the 14th century, vol. 14, autumn.
 2. Yan, Ripka (1383). The history of Iranian literature, translated by Abolqasem Seri, Tehran: Sokhon Publications.
 3. Yahyapour, M., Sadeghi Sahlabad, Z., Karimi Motahar, J. (2011). Nikolai Gumilev and the Orient, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
 4. Брагинский, И. (1966).12 миниатор, М;«Художественная литература», М.
 5. Бурба, Д. (2003). Мой Хайям, М.: ИД «София».
 6. Ворожейкина, З. (1977). К вопросу о «странствующих» четверостишиях. Писменные памятники и проблема. М.: ИД.
 7. Зияра, Б. (2010). К вопросу о сложности переводов Омара Хайяма на русский язык, Веснік БДУ., Сер 4, № 1.
 8. Икромов, Б. (2008). Хайям и Путин, Казан: «Дом печати».
 9. Малкович, Р. Ш. (2009). Рубайят Омара Хайяма, Санкт-Петербург: «Русские переводы».
-

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol 12. No4. Winter 2023. PP. 90-109

94

-
10. Плисецкий, Г., Плисецкий, Д. (2008). *Омар Хайям, Да пребудет со мною любовь и вино!*, М.: «Хранитель».
 11. Розенфельд, Б., Юшкевич, А. (1965). *Омар Хайям*, М.: «Наука».
 12. Султанов, Ш., Султанов, К. (2007). *Жизнь замечательных людей, Серия биографий, Омар Хайям*, М.: «Молодая гвардия».
-

Cite this article: Karimi Motahhar& Janollah Sadeghi Sahlaba, Zainab(2023). **Review and critical study of translations of Khayyam's quatrains in Russian language** *Journal of Iranian and Islamic studies*.vol 12. No4, Peges90-109

Doi: 10.30484/JII.2023.3350.1101

© The Authors Janolah Karimi Motahhar& Zainab Sadeghi Sahlaba

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

Doi: 10.30484/JII.2023.3350.1101

بررسی و مطالعه انتقادی ترجمه‌های رباعیات خیام به زبان روسی

جان‌اله کریمی مطهر^۱ ، زینب صادقی سهل‌آباد^۲

استاد زبان و ادبیات روسی، دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی دانشگاه تهران، دبیر شورای بررسی متون و رئیس انجمن ایرانی زبان و ادبیات روسی، ایران. jkarimi@ut.ac.ir
استادیار زبان و ادبیات روسی دانشکده ادبیات دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران ایمیل: z.sadeghi@alzahra.ac

چکیده

اطلاعات مقاله

خیام یکی از مشهورترین شاعران ایرانی است که اشعار او نه فقط در ایران، بلکه در تمام جهان از شهرت بسیاری برخوردار است. رباعیات خیام بارها به تمامی زبان‌های زنده دنیا از جمله زبان روسی ترجمه شده و بارها تجدید چاپ گردیده است. این پژوهش با هدف آشنایی محققان ایرانی از چگونگی و کم و کیف حوزه خیام پژوهی در روسیه صورت پذیرفته و به ترجمه‌های انجام شده از رباعیات خیام و دیدگاه‌های مهم منتقدان روسی درباره اشعار این شاعر بزرگ پرداخته است. مطالعات مقدماتی نشان می‌دهد که خوانندگان ایرانی تاکنون فقط با نظریه «رباعیات سرگردان» والتین آلکسی‌یویچ ژوکوفسکی که در اکثر کتاب‌ها به آن اشاره شده است و نیز تا حدی با دیدگاه یوگنی ادواردویچ برتلس شرق‌شناس روس، آشنایی دارند که در این مقاله سعی شده است تا با روش توصیفی و تحلیلی دیدگاه سایر منتقدان و پژوهشگران روس درباره شخصیت و رباعیات خیام نیز بیان و تجربه و تحلیل شود. از آنجا که هنوز شخصیت و منش و روش عمرخیام موضوع بحث‌های جدی علمی در دانشگاه‌های دنیاست قصد داریم در پژوهش حاضر قصد دارد با روش توصیفی به این سوالات پاسخ دهد که خیام چه جایگاهی نزد مترجمان روسی دارد؟ خیام در ترجمه‌های رباعیاتش به زبان روسی چگونه ترسیم شده است؟

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۹/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۳
تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۱۰/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،
روسیه،
عمرخیام،
رباعیات عمر خیام،
ادبیات روسی،
مترجمان روسی،

استاد: کریمی مطهر، جان‌اله و صادقی سهل‌آباد، زینب (۱۴۰۱) بررسی و مطالعه انتقادی ترجمه‌های رباعیات خیام به زبان روسی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، ش ۴، صص ۹-۱۰

۱۰۹

Doi: 10.30484/JII.2023.3350.1101

مقدمه

رباعیات خیام تأثیری شگرف بر ادبیات سراسر دنیا برجای گذاشته است. بسیاری از شاعران در اشعار خود از او الهام گرفته‌اند. تعداد ترجمه‌های رباعیات وی به زبان‌های مختلف، به نثر و نظم، از حد فزون است و برشمردن آن کاری است بس دشوار. رباعیات او از گذشته‌های دور تا کنون، نزد اهل علم بسیار بحث برانگیزاند و همه ساله ترجمه‌های جدیدی با تفاسیری جدیدتر، از اشعارش منتشر می‌شود. با این وجود هنوز شناخت چندان درستی از خیام در اروپا و روسیه به دست نیامده است. برخی وی را شاعری می‌خواه و بی‌بند و بار تلقی کرده‌اند، عده‌ای او را صوفی و تارک دنیا برشمردند و شماری نیز او را پیری زندیق خوانده‌اند. هرچند به مدد تحقیقات جدی و جدید در زمینه آثار او نگرش مناسب‌تر و بهتری نسبت به این شاعر بزرگ ایجاد شده است، اما همچنان پاسخگوی خلاء موجود در زمینه خیام‌شناسی نیست. اما چرا بیشتر شاعران دنیا و از جمله شعرای روسی، این چنین شیفته رباعیات خیام شده‌اند و از آثار وی استقبال نمودند؟

هرچند ادبیات کشور روسیه در سراسر جهان شناخته شده است و نام نویسندگان بزرگی در آسمان ادب این سرزمین می‌درخشد، اما شعر در ادبیات فارسی نقشی سازنده‌تر و شناخته شده‌تر نسبت به سایر موضوعات مرتبط دارد. شعر مهمترین بخش ادبیات فارسی است و ادبیات فارسی در نظم چنان پیش رفته است که بسیاری از شاعران و اندیشمندان بزرگ روسیه از ادب ایران الهام پذیرفته‌اند. دانسته است ایران از دیرباز گاهواره تمدن‌های آریایی بوده است. شناخت این تمدن کهن برای همه مردم جهان لذت بخش و مهم است. مردم روسیه هم پس از تحمل جنگ‌های متعدد و گذراندن لحظات سخت در سرزمین خود، در پی رهایی از قوانین و سنن پیشین، در پی کامجویی از لحظات خوش زندگی برآمدند و در کنار آشنایی با ادب و تاریخ ایران به رباعیات خیام روی آوردند. این اقبال تنها در میان شاعران نبوده است بلکه میان سیاستمداران نیز خواندن رباعیات خیام جذاب و معمول است. برای نمونه ولادیمیر پوتین رئیس جمهور روسیه اذعان می‌دارد که در اوقات فراغت به خواندن رباعیات خیام روی می‌آورد (ایکراموف، ۲۰۰۸: ۴). محتوای شیرین و گاه تلخ و پر از عبرت رباعیات خیام درباره زندگی، جبر انسان در

مقابل تقدیر و سرنوشت، گذرا بودن زندگی و لحظات شادی و لذت... شادکامی و غم دستاوردهای معنوی مشترکی هستند که هر ذهن جویایی را به خود مشغول می‌دارد. شخصیت و منش و روش عمر خیام موضوع بحث‌های جدی علمی در دانشگاه‌های دنیاست در میان این طیف‌های متعددی خیام گاهی فیلسوفی دهری، گاهی شکاک و گاه صوفی انزوا طلب و عزلت‌گزین نقش بسته است. حال اینکه اساسا خیام شاید هیچکدام از این‌ها نباشد و در عین حال ممکن است تمام ویژگی‌های شخصیتی خلاق و نابغه را هم در خود داشته باشد. پژوهش حاضر قصد دارد با روش توصیفی به این سوالات پاسخ دهد که خیام چه جایگاهی نزد مترجمان روسی دارد؟ خیام در ترجمه‌های رباعیاتش به زبان روسی چگونه ترسیم شده است؟

خیام پژوهی در روسیه:

نبوغ و استعداد و جامع بودن آثار حکیم عمر خیام و دستاوردهای بی‌بدیل و کم‌نظیرش، سهم بسزایی در گسترش علوم ادبی و ادبیات جهانی دارد. شاعران و نویسندگان بزرگ روس که از شهرت جهانی برخوردارند، در آثار گرانبه‌های خود بارها به گرایش و علاقه خود به شرق به عنوان مهد تمدن بشریت و زادگاه شاعران و اندیشمندان بزرگ اشاره کرده‌اند. آثار خیام به عنوان "عجوبه شرق"، بخش وسیعی از فرهنگ و علم جهانی را در خود انعکاس داده است و به همین دلیل حکیم عمر خیام در میان شاعران مشهور شرق، اولین جایگاه را به خود اختصاص داده است. بی‌تردید کمتر شاعری هم‌چون خیام مقبول اروپاییان و بویژه روس‌ها بوده است. بر همین اساس حکیم عمر خیام را می‌توان مشهورترین شاعر سرآمد ایرانی در سراسر دنیا نامید. چنانکه نام و آوازه دیگر شاعران بزرگی چون حافظ و سعدی نیز سایه افکنده است. در سال ۱۹۴۰ میلادی شرق‌شناس مشهور روس سیمیونوف^۱ تأکید می‌کند که در آمریکا تمام آثار شاعران دیگر دنیا، همگی با هم، تنها در مقایسه با خیام در نسخه‌های کمتری منتشر شده‌اند. (مالکاویدج، ۲۰۰۹: ۶). اشعار او بارها به زبان‌های روسی و تمام زبان‌های اروپایی و شرقی ترجمه شده است. اولین ترجمه‌های روسی رباعیات خیام در اواخر قرن ۱۹ انجام شد و تاکنون بالغ بر ۸۰ نسخه رسید. منظومه فیتز جرال (رباعیات خیام) اولین بار در سال ۱۹۱۴ به زبان روسی ترجمه شد. هم‌اکنون اولین بار خیام را به اروپائیان معرفی نمود. شایان توجه است خوانندگان ایرانی پیش از این با نظریه «رباعیات سرگردان»

والنتین آلکسی یویچ ژوکوفسکی^۲ که در بسیاری از کتاب‌ها از جمله کتاب‌های ارزشمندی چون "دمی با خیام" نوشته علی دشتی، جهان‌بینی حکیم عمر خیام نیشابوری نوشته احمد شه‌وری، رباعیات خیام در منابع کهن نوشته سید علی میرافضلی و... و همچنین تا اندکی با دیدگاه یوگنی ادواردویچ برتلس^۳ شرق‌شناس روس، آشنایی داشته‌اند. لیکن هنوز چهره علمی و شخصیت خیام به مثابه شخصیتی چند وجهی در هاله‌ای از ابهام است.

ترجمه‌های رباعیات خیام در زبان روسی

خیام نزد ادیبان روسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. رباعیات خیام بارها به زبان روسی ترجمه شده است. تاریخ ادبیات روسی به ادیبان ایرانی هم‌چون خیام بسیار وام‌دار است. توصیفی که کریمسکی نقل می‌کند گویای اعتبار خیام نزد ادبای روسی است و بی‌گمان تا به امروز به اعتبار خود باقی است: «رباعی‌هایش از نظر صورت بی‌مانند است، دارای اندیشه‌های ژرف، گاه فلسفی، گاه لذت‌باورانه و سپس باز غم‌انگیز و بدبینانه است که فیلسوفی شک‌آور و عرفان‌اندیش و غرقه در رازهای سرنوشت است». (یان ریپکا، ۱۳۸۳: ۳۵۶)

ای. اومف، خاورشناس روس با تحلیل وقایع تاریخی روزگار خیام و تأثیر روند رو به رشد نظریه‌های صوفیانه و عرفانی خیام، جهان‌بینی متجلی در شعر او را چنین دآوری می‌کند: «...رباعیاتش که شکلی بی‌همتا دارند، حاوی اندیشه‌های ژرفی هستند که گاه فلسفی‌اند و گاه کامجویی، بدبینی و تاریکی را به خواننده القاء می‌کنند... این شکاک و عارف-فیلسوف در ژرفای رازهای تقدیر کندوکاو می‌کند، ریشه غم و اندوه روی زمین را نزد خداوند می‌جوید و سرانجام در پژوهش بی‌بار می‌ماند. او انسانی است که گذشته خود را رد می‌کند و به آینده‌اش اعتماد ندارد، از این رو خود را تنها در زمان زودگذر حال سرگرم می‌کند و فقط با هجوهای نیش‌دار به معاصران سالوس و ریاکارش قهر نشان می‌دهند. خیام در زمانی می‌زیست و شعر می‌آفرید که نظریه‌های عرفانی-صوفیانه در روند خود زندگی پدید آمده بودند. در این دوره هر چیزی زودگذر و ناپایدار پنداشته می‌شد، فرمانروایی‌ها یکی پس از دیگری از هم می‌پاشیدند، اندیشمندان و بزرگان ناگهان قربانی آدم‌کشانی بی‌نام و نشان می‌شدند، اعتقادهای کهنه جای خود را به باورهای نو می‌دادند، عشیره‌های ددمنش کوچ‌نشین، از سرزمین‌های ناشناخته به مرکزهای تمدن هجوم می‌بردند و فرهنگ کهن ایرانی را به آتش می‌کشیدند...» (همان ۲۹۸)

شرق‌شناس مشهور روسی دیگری بنام والنتین ژوکوفسکی نیز در سال ۱۸۹۷ در اثر خود به

نام «عمر خیام و رباعیات سرگردان» مجموعه‌ای از ویژگی‌های مختلف شخصیت و اشعار حکیم عمر خیام را یاد نموده است که تا آن زمان در نوع خود بی‌نظیر بوده است و می‌توان آن را اولین کار جدی و علمی در زمینه زندگی و آثار خیام قلمداد کرد. در این اثر ژوکوفسکی خیام را شاعری آزاد اندیش و دانشمند خوانده است.

پلیستسکی^۴ هم دیگر ادیب روسی است که رباعیات خیام را ترجمه کرده است او درباره‌ی وی چنین می‌نویسد: «در نزد بسیاری، سیمای او پیرمردی شاد با قدحی دائمی در دست است که حقیقت را به زبان می‌آورد... با خداوند به گفتگو می‌نشیند، با اندیشه‌ای نترس، خیالات واهی غریب، دانشمندی که در شعر به یک فرمول دقیق دست یافته به کلمات قصار [رباعی]^۵» (زیارا، ۲۰۱۰: ۲۸)

متأسفانه بسیاری از خوانندگان غربی، عمر خیام را به عنوان شاعری بت پرست می‌شناسند که فقط به شراب و لذات مادی گرایش دارد. «این سوءتفاهم در ارتباط با جایگاه صوفیه است. این در حالی است که شراب در نزد خیام به معنای «سرمست شدن از حقیقت» است». (همان) شاخوردوا در ترجمه‌ای که در سال ۱۹۹۳ در پترزبورگ از رباعیات خیام به چاپ رساند، درباره‌ی کاربرد شراب در اشعار خیام، چنین می‌نویسد: «سیمای شراب در اغلب رباعیات خیام باید به صورت گسترده و به عنوان مظهر و سمبل تمام دلخوشی‌های معیشتی قابل دسترس پذیرفته شود» (بوربا، ۲۰۰۳: ۲) بنابراین می‌توان اظهار نمود که روس زبانان نیز به استفاده مجاز از شراب در شعر پی برده‌اند.

گالویف^۶ مترجم نسخه کامل رباعیات خیام کاربرد کلمه‌ی شراب در اشعار خیام را نمادین قلمداد می‌کند و می‌نویسد: «خیام در اشعارش فرمول‌های فلسفی را به سیماهای هنری تبدیل می‌کند، او آن‌ها را به رمز نامه‌ای مبدل کرده و با زبانی قراردادی و نمادین آن را بکار برده است که نیاز به رمزگشایی دارد» (همان ۴)

طبق پژوهش‌های دو دهه‌ی اخیر، کاربرد نمادین کلمه‌ی شراب در رباعیات خیام و استفاده مجاز از آن، برای روس زبانان تا حدی مشخص گردیده است، چنانکه دیمیتری بوربا^۷ شراب را اینگونه تفسیر می‌کند: «در ارتباط با جسم، روح به منزله‌ی شراب است، ولیکن روح خود جامی است برای حضور خداوند» (همان ۶).

شاعران و منتقدان روسی نیز به شباهت رباعیات خیام با مکتب صوفیه اعتقاد دارند و در برخی

اشعار شاعران روس نیز سمبل‌ها و نمادهای اشعار کلاسیک فارسی مانند جام، قدح، می، سرو و... به کار رفته است. بارزترین نمونه کاربرد این نمادهای ادبیات کلاسیک فارسی در اشعار روسی، شعر «درویش مست» نیکالای گومیلیوف^۱ است:

عندلیبان بر سرو، ماه بر فراز بحر،

لعل سپید، لعل سیاه، من می فراوان نوشیده‌ام.

قدحم به دست کنون می سزاید رساتر ز دل:

«جهان پرتوی است از رخ دوست، باقی همه سایه اوست!»

ساقی، من مست می عشقم از روز ازل

نه امروز، نه دیروز.

من به خود می‌روم و سرخوش لاف زخم آنچه دانستم:

«جهان پرتوی است از رخ دوست، باقی همه سایه اوست!»

تا ابد گشت فراموشم آنچه آموختم

کنون من رند و آواره و خرابات‌نشین

از بهر یکی لبخند گل و این ترانه:

«جهان پرتوی است از رخ دوست، باقی همه سایه اوست!»

به گورستان روم بر مزار دوستان خویش،

آیا شود پرسم از عشق مردگان را؟

از گور یکی جمجمه فریاد زند راز تابوت خویش:

«جهان پرتوی است از رخ دوست، باقی همه سایه اوست!»

به زیر ماه در بحر مه‌آلود، آب گشت پیچ در پیچ

بر فراز سروها عندلیبان سر فرو بردند در لاک خویش،

تنها یکی خواند این ترانه، جز این نگفت هیچ:

«جهان پرتوی است از رخ دوست، باقی همه سایه اوست!» (یحیی پور و دیگران، ۱۳۹۱: ۳-)

(۹۲)

ترجمه های رباعیات خیام در زبان روسی:

مطالعات مقدماتی در باره جایگاه خیام در میان ادبیات روسی نشان داد که در روسیه تا مدت‌ها

خیام شاعر و خیام دانشمند دو فرد متفاوت تصور شده است. در دایره المعارف روسی بروککائوس و افرون، در جلد ۲۴، مقاله‌ای با عنوان «عمر الخیام» دانشمند و در جلد ۷۳ همین دانشنامه، مقاله‌ای با عنوان «خیام یا عمر خیام» شاعر، چاپ شده است. این تعدد شخصیت دلایل مختلفی دارد.

شاید یکی از علت‌های آن این باشد که خیام تمام رساله‌های علمی خود را به زبان عربی نوشته است، در حالی که رباعیات او به زبان فارسی سروده شده است، بنابراین دو شخصیت یکی ایرانی و دیگری عرب برای او مفروض شده است. البته قابل ذکر است که در قرن ۱۱-۱۰ تعداد افرادی که در کنار رساله‌های علمی، به امر شعر و شاعری نیز می‌پرداختند، کم نبودند. از آن جمله می‌توان به حکیم ابوعلی سینا و یا شیخ نصیرالدین طوسی اشاره کرد.

امیل (امانوئل) و نیامینوویچ براگینسکی^۹ (۱۹۲۱-۱۹۹۸م) در عبارتی روشن می‌کند که چرا شخصیت خیام در میان اروپایی‌ها در هاله‌ای ابهام قرار دارد او توضیح می‌دهد: «تلاشی که برای سانسور اشعار خیام و فراموشی نام او صورت گرفت، باعث شد تا تنها یک نسخه از رساله‌های او تهیه گردد. به همین دلیل وقتی اروپائیان در قرن ۱۶ با فرهنگ ایرانی آشنا شدند، با نام خیام برخورد نکردند. گویا نام خیام در ایران و آسیای میانه به فراموشی سپرده شده بود. رساله‌های متعدد او که بیانگر مطالب گسترده و نوینی در علم جبر و تئوری خطوط موازی و اعداد بودند نیز فراموش شدند... تنها معدودی از آن‌ها بسیار دیرتر، در قرن ۱۲، مجدداً توسط دکارت و دیگر دانشمندان مطرح گردیدند. برخی از نتایج تحقیقات او در اروپا تنها در سال ۱۷۴۲ مطرح شدند.» (براگینسکی، ۱۹۶۶: ۱۵۲)

هرچند به یمن مطالعات همه جانبه در دنیا در مورد خیام و پیرامون رباعیاتش، در حال حاضر نام خیام شاعر در تمام جهان شناخته شده است. توماس هاید^{۱۰} در کتاب «تاریخ ادیان ایرانیان باستان»^{۱۱} که در سال ۱۷۰۰ چاپ شده است، به نام خیام به عنوان شاعر اشاره کرده است. گرچه خیام ریاضیدان در سال ۱۷۴۲ مشهور گردید، زمانی که میرمان^{۱۲} در مقدمه کتاب خود به رساله جبر خیام اشاره کرد. و البته همین نقطه ضعف بررسی‌های علمی درباره خیام دانشمند است.

شایان توجه است که تاریخ تولد و وفات خیام در منابع مختلف روسی یکسان نیامده است. در چاپ دوم دانشنامه بزرگ شوروی، تاریخ تولد خیام ۱۰۴۰ و وفات او ۱۱۲۳ یاد شده است، در چاپ اول تنها به سال وفات شاعر در سال ۱۱۲۳ اشاره شده است. در بسیاری از منابع دیگر

نیز، این دو تاریخ درج شده است. اما تحقیقات دو محقق تاریخ ریاضیات اسلامی روسی تبار بنام بوریس أبراموویچ روزنفلد^{۱۳} (زاده ۳۰ آگوست ۱۹۱۷-درگذشته ۵ آوریل ۲۰۰۸) ریاضیدان و تاریخنگار شهیر روسیه و آدولف آندری پاولویچ یوشکوویچ^{۱۴}، که تمام رساله‌های علمی خیام را از فارسی و عربی به زبان روسی ترجمه کرده‌اند، توانست از سال تولد و وفات شاعر ایرانی خیام شهیر به استناد طرب نامه ابهام زدایی نموده این دو تاریخ را به روشنی محاسبه و مطرح نمایند و بهترین و کاملترین زندگی‌نامه خیام را ارائه دهند. آنان سال تولد خیام ۴۳۹ هجری قمری و سال وفات وی را ۵۲۶ هجری قمری دانسته و ثبت کرده‌اند. ایشان معتقدند که خیام ۸۳ سال عمر کرده است. (روزنفلد، یوشکوویچ، ۱۹۶۵: ۱۰-۹).

در کتاب «نظریه خیام درباره خطوط موازی» نوشته روزنفلد و یوشکوویچ به خوبی چگونگی روند تأثیرگذاری خیام بر دانشمندان ایرانی و اروپایی بررسی شده است (حسن لی، حسام پور، ۱۳۸۸: ۱۰۸) مطابق این مطالعات خیام فرزند زمانه خویش بود و از کاوش‌های خرد گرایانه سرباز نمی‌زد، او به جایگاهی رسید که تا آن زمان کمتر کسی به آن دست یافته بود. وقتی سخن از رباعی به میان می‌آید، اروپائیان هیچکس دیگری غیر از خیام را به خاطر نمی‌آورند، در واقع او در این امر یکتا است: بر اساس یافته‌های محققان روسی «هر رباعی خیام مانند منظومه کوچکی است. خیام فرم و قوانین رباعی را تثبیت کرد و در این زمینه برای او همتایی نیست» (واروژیکینا، ۱۹۷۷: ۱۵۲).

در باب چگونگی یافت رباعیات خیام افسانه‌ها و داستان‌های متعددی برجاست لیکن مشهورترین آن این است که نسخه خطی رباعیات خیام در میان وسایل یک سرباز در زمان جنگ جهانی اول پیدا شده است (زیارا، ۲۰۱۰: ۲۸). بدین ترتیب چاپ ترجمه‌های رباعیات خیام از سال ۱۸۶۰ آغاز شد و بر فرهنگ و زندگی اجتماعی تمام اروپائیان و جهانیان تأثیر گذاشت. مسئله اصالت رباعی‌های خیام هنوز نیز مطرح است، زیرا حتی گاهی در قدیمی‌ترین رباعی‌های مورد تأیید هم موضوعات ناسازگار با یکدیگر یافت می‌شود. گذشته از آن چنان که ژوکوفسکی نیز گفته است همین رباعی‌ها در جاهای دیگر هم بنام دیگر شاعران ثبت شده است. در پی تلاش‌ها و کاوش‌های بسیار برای یافتن رباعی‌های اصیل، نتایج چشمگیری حاصل شده است که حتی تا به امروز نیز بر اعتبار خود باقی است.

خیام بیش از هزار رباعی سروده است. بسیاری از رباعی‌ها به شکل‌های مختلف حفظ شده‌اند که این نشان می‌دهد در هر صورت در بار اول یادداشت نشده‌اند، بلکه از زبانی به زبان دیگر

انتقال یافته‌اند (روزنفلد، یوشکویچ، ۱۹۶۵: ۱۴۴).

«ده‌ها سال زبان‌شناسان بزرگ روسی مانند ژوکوفسکی و دانشمند بزرگ دانمارکی بنام کریستن‌سن و بسیاری دیگر کمر همت بستند و به نمونه‌های مختلف علمی مراجعه کردند تا نویسنده «رباعیات سرگردان» را که گاه به خیام و گاه به دیگر شاعران مشهور یا شاعری همنام با خیام نسبت می‌دادند، پیدا کنند، اما در نهایت، راه حلی قطعی و بدون ابهام پیدا نکردند و نمی‌توان هم پیدا کرد. عباس اقبال دانشمند ایرانی و شرق‌شناس انگلیسی به نام آربرری اعلام نمودند که قدیمی‌ترین نسخه رباعیات خیام را که به کمتر از صدسال پس از خیام نگاشته شده و به تاریخ ۱۲۰۷ است، مشاهده کرده‌اند و به همین دلیل به اندازه کافی موثق می‌باشد. دانشمندان جوان شوروی برای چاپ کپی این نسخه با هدف تأمین منبع لازم برای ترجمه آن، شتاب به خرج دادند، اما متأسفانه مشخص گردید که این نسخه به زمان جدیدتری تعلق دارد و حتی شاید متعلق به زمان خود ما باشد!» (براگینسکی، ۱۹۶۶: ۱۴۸)

اما دانشمندان روسی که در این زمینه تحقیق کرده‌اند نیز قابل توجه هستند.

شرق‌شناس روس یوگنی ادواردویچ برتلس در مقدمه رباعیات خیام نوشته است: «خواننده دقیق قطعاً متوجه می‌شود که بین رباعیات خیام تعداد قابل توجهی دارای یک موضوع هستند. ما آن دسته از رباعیات را که خیلی از لحاظ محتوا به یکدیگر نزدیک هستند و فقط در جزئیات کوچک متفاوتند، پیدا کرده‌ایم. به نظر می‌رسد که یک فرضیه می‌تواند به راحتی این ویژگی رباعیات خیام را توضیح دهد. واضح است که همه فعالیت‌های خیام با چه وضع سختی روبرو بود، وقتی که حتی مورخین بی‌نظر، اشعار او را «ماران زهرآگین و گزنده شریعت» می‌نامند. بنابراین خیام نمی‌توانست به فکر جمع‌آوری و انتشار رباعیات خود باشد. ممکن است که وی آن‌ها را در تکه ورق کاغذی یادداشت می‌نمود و وقتی جمع کوچکی از دانشمندان و هم‌اندیشان نزد او گرد می‌آمدند، خیام به هنگام صحبت و می‌گساری، آخرین سروده‌های خود را برایشان می‌خواند. اکنون تصور کنیم که پنج نفر از دوستان خیام هنگام بازگشت به خانه رباعیاتی را که از وی شنیده بودند، هریک با اندکی دور شدن از اصل و با تغییر کلماتی یادداشت می‌کردند. بدین شکل دست کم شش نسخه بدل از هر رباعی بدست می‌آمد و بعدها هنگام جمع‌آوری، هریک از آن‌ها را به جای رباعی جداگان‌های به‌شمار آورده‌اند و تعداد گزینه‌ها در هنگام بازنویسی افزایش یافته است» (سلطانوف، ۲۰۰۷: ۱۵)

روزن شرق شناس آلمانی ۲۳ رباعی و کریستن سن دانشمند دانمارکی ۱۲۱ و تیرتخا دانشمند هندی ۷۰۴ رباعی و ژوکوفسکی تنها ۶ رباعی را اصیل پنداشته‌اند.

بیش از صد سال است که رباعیات خیام به زبان روسی ترجمه شده است. از سال ۱۸۹۱ تا ۲۰۰۸ هشتاد ترجمه در روسیه از رباعیات خیام صورت گرفته است که در اینجا به برخی از ترجمه‌های مهم و قابل ذکر آن اشاره خواهیم کرد:

اولین بار در سال ۱۸۹۱ در مجله «پیک اروپا»^{۱۵} ۱۶ رباعی حکیم عمر خیام با عنوان «از عمر خیام، از زبان فارسی» به چاپ رسید. مترجم این رباعیات، ویلیچکا^{۱۶} بود که بعدها نتیجه تجربیات خود را در زمینه ترجمه رباعیات خیام، در مجموعه کوچکی به چاپ رساند. اولین کسی که در شناساندن خیام به روس‌ها کوشید و او را در میان روس‌زبانان مشهور ساخت، ویلیچکا بود. او بعدها ۵۲ رباعی را ترجمه نمود، اما چندان به اصل شعر وفادار نبود. ترجمه‌های وی از لحاظ حجم با اصل آن منطبق نبود. معمولاً ترجمه رباعی‌ها بیش از ۸ مصرع بودند و گاه حتی به ۱۶ مصرع هم می‌رسیدند.

سه سال بعد یعنی در سال ۱۸۹۴ پارفروف^{۱۷} در مجله «پیک شمال»^{۱۸} دو رباعی دیگر از خیام را ترجمه نمود. امتیاز این دو ترجمه آن بود که دقیقاً با متن اصلی تطابق داشتند. در سال ۱۹۰۱ مازورین^{۱۹} شاعر و منتقد روس با نام مستعار گرا^{۲۰} کتابچه‌ای را به چاپ می‌رساند. مترجم در مقدمه کتاب می‌نویسد که ترجمه اشعار نسخه دست‌نویس یک شاعر ایرانی اهل خراسان مربوط به قرن دهم را در اختیار خواننده گذاشته است که به هنگام سفر به شرق به‌طور اتفاقی به آن دست یافته است، اما نام شاعر را ذکر نمی‌نماید، با این وجود این کتاب خوانندگان زیادی پیدا می‌کند.

در سال ۱۹۱۰ بالمونت^{۲۱} شاعر مشهور روس که گرایش زیادی به مشرق‌زمین داشت، یازده رباعی از خیام را ترجمه می‌کند. اهمیت این ترجمه آن بود که برای اولین بار رباعیات خیام در همان قالب رباعی ترجمه شده بودند. این ترجمه‌ها در مجله «اندیشه روسی»^{۲۲} به چاپ رسیدند. در سال ۱۹۱۶ کتابی با عنوان «غزل‌های فارسی قرن ۱۰ تا ۱۵»^{۲۳} توسط کرش^{۲۴} به چاپ می‌رسد. او در این کتاب هشت شاعر ایرانی را به روس‌ها معرفی می‌نماید که ۱۹ شعر از خیام نیز در این کتاب ترجمه شده است.

تیخارژفسکی^{۲۵} شاعر روس دیگری بود که نقش مهمی در شناساندن خیام به روس‌ها داشت.

او یک مجموعه از رباعیات خیام را در پاریس به چاپ رساند که پیش از آن نیز در مجله «یادداشت‌های معاصر»^{۲۶} به چاپ رسانده بود. او سعی نموده بود تا رباعیات را در همان قالب رباعی ترجمه نماید و به همین دلیل در بسیاری از موارد از مفهوم و اندیشه اصلی شعر دور شده بود.

نیکورا^{۲۷} شاعر روس دیگری بود که زبان فارسی می‌دانست. او بر روی نسخه قدیمی دست‌نویسی که مربوط به سال ۱۴۶۰ می‌شد و در کتابخانه آکسفورد نگهداری می‌شد، کار کرد و ۱۴۴۴ بیت را ترجمه نمود. ترجمه وی از دقت بالایی برخوردار است و تا به امروز نیز مورد استفاده محققین قرار می‌گیرد.

رومر^{۲۸} بیشترین تعداد رباعی را ترجمه نموده است. وزن ترجمه او از لحاظ تعداد هجاها با رباعی برابر است و یکی از موفق‌ترین ترجمه‌های رباعیات بوده است که تا سال‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

درژاوین^{۲۹} شاعر مشهور روس نیز در سال ۱۹۶۵ بزرگترین مجموعه ترجمه شده از رباعیات خیام را منتشر ساخت که بارها تجدید چاپ شد.

انتشارات «ناوکا/ علم»^{۳۰} در سال ۱۹۷۲ مسابقه بهترین ترجمه از رباعیات خیام را برگزار نمود که پلیستسکی^{۳۱} برنده آن شناخته شد (پلیستسکی علاوه بر رباعیات خیام، برخی از اشعار شاعران کلاسیک ایران مانند حافظ، سعدی و کمال الدین اصفهانی را نیز ترجمه نموده است). نتیجه این مسابقه به صورت کتابی که شامل ۴۵۰ رباعی بود، به طبع رسید که اکثر آن‌ها پیش از آن به زبان روسی ترجمه نشده بودند. سولوتسکی^{۳۲} در نقد ترجمه پلیستسکی می‌نویسد: «ترجمه گرمان پلیستسکی بسیار خوب است. اشعار روسی او کاملاً طبیعی، اغلب بسیار کوتاه و ضرب‌المثل‌وار هستند. زبان ترجمه پلیستسکی زبان عصر ماست، زبان نظم روسی نوین از پوشکین^{۳۳} تا یسنین^{۳۴} و تواردوفسکی^{۳۵}. خیام یک فیلسوف است که اندیشه او دقیق و متناقض است، بسیاری از رباعی‌ها یکدیگر را نفی کرده و ابطال می‌نمایند. اما همه رباعیات در تناقض دیالکتیکی خود بسیار هدفمند هستند. تمام اینها از پلیستسکی اختصار، وضوح و دقت می‌طلبیدند...» (پلیستسکی، ۲۰۰۸: ۲۴۷).

در نهایت باید افزود که اغلب ترجمه‌ها در زبان روسی به صورت غیر مستقیم و از سایر زبان‌ها صورت گرفته است، اما برخی ترجمه‌ها مانند ترجمه‌های نیکورا^{۳۶}، رومر^{۳۷} و بانو^{۳۸} به طور مستقیم

از زبان فارسی برگردان شده‌اند. با این وجود هیچ‌یک از ترجمه‌های رباعیات خیام، چه آن‌هایی که در فوق به آن‌ها اشاره شد و چه سایر ترجمه‌ها که برشمردن تمامی آن‌ها در این مقاله نمی‌گنجد، گویای کامل و واقعی فرم و محتوای اصلی آن‌ها نیستند. هم‌چنانکه براگینسکی منتقد و خاورشناس مشهور روس درباره ترجمه رباعیات خیام و مشکلات آن چنین می‌نویسد: «هنگام ترجمه رباعیات خیام، آهنگ زیبایی‌شناسی او به صورت‌های مختلف به تفسیر مترجم سرایت می‌کند. نیکولا^{۳۹} مترجم فرانسوی سده پیشین، خیام را بسان یک صوفی پذیرفته بود. به‌همین دلیل علاوه بر تفسیر مغرضانه اشعار او، خود ترجمه به نوعی صورت پذیرفته است که گویا آهنگ اصل آن‌ها به گونه‌ای کاملاً صوفیانه بوده‌اند. فیتزجرالد مترجم انگلیسی خیام، همچون گوته که حافظ و دیگر شاعران کلاسیک را به دنیای ادبیات معرفی نمود، فیتزجرالد هم خیام را به جهانیان شناساند، او نیز اشعار را به کمک ترجمه تفسیر نموده است. اما به خوبی روح رباعیات خیام را درک کرده و آهنگ آن‌ها را حفظ نموده است، هرچند اغلب، اشعار خود را هم به جای اشعار خیام ارائه کرده است» (برایگینسکی، ۱۹۶۶: ۱۶۳). چنانکه از نقل قول برایگینسکی منتقد مشهور روس برمی‌آید، وی نیز به صوفیانه بودن رباعیات خیام اعتقاد ندارد و آن‌ها را از این مقوله مجزا می‌پندارد.

نتایج پژوهش

مطابق مطالعات مقدماتی رباعیات خیام بیش از صد سال است که بارها به زبان روسی ترجمه شده است. لیکن آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت دیدگاه منتقدان و پژوهشگران روس درباره شخصیت و رباعیات خیام بود. در این مقاله در کنار معرفی برخی ترجمه‌های روسی از رباعیات خیام و نقدهای موجود از آن تلاش شد تا معایب و محاسن آن‌ها برشمرده شود، بنابراین می‌توان گفت که تحقیق ژوکوفسکی، اولین تحقیق جدی درباره زندگی و آثار شاعر به زبان روسی است که حاوی نقل قول‌ها و تحقیقات تمام شرق‌شناسان پیشین است و مسأله «رباعیات سرگردان» یعنی رباعیاتی که به خیام و دیگران نسبت می‌دادند، در آن مطرح شده است. اما اولین کسی که خیام را به روس‌ها شناساند ولیچکا بود و پس از او بسیاری از شاعران و ادیبان به ترجمه رباعیات خیام روی آوردند که بسیاری از آن‌ها هنوز مورد اقبال و استفاده و استناد قرار می‌گیرد. مطالعات نشان داد بهترین و کاملترین زندگینامه خیام به زبان

روسی، نیز متعلق به روزنفلد و یوشکویچ می‌باشد. افزون بر این تحقیقات نشان داد یکی از موضوعاتی که مدام مورد توجه منتقدان روسی قرار گرفته است، علت و چرایی کاربرد کلمه شراب و می در رباعیات خیام است. این مطالعات بر اساس تحقیقات دو دهه اخیر نشان داد، کاربرد نمادین و مجاز کلمه شراب در رباعیات خیام توسط پژوهشگران روسی در شعر غالباً می و شراب به نحو مجاز و استعاره مورد استفاده قرار گرفته است و در زبان شعر به معنای فراق خاطر و خوشی و سرمست شدن از حقیقت و مانند آن است. علاوه بر این تحقیقات حاکی از آن است که این تلقی که بعضی از مترجمان روس خیام را صوفی خوانده‌اند در دیدگاه برخی منتقدان روس تأثیر داشته و بسیاری او را صوفی و یا طرفدار طریقت‌های صوفیانه دانسته‌اند. لیکن تحقیقات نشان داد، گرچه ممکن است خیام اصول تصوف را تأیید کرده باشد و یا در برخی عقاید با آن‌ها اشتراک نظر داشته است، ولیکن این امر دلیل بر آن نیست که او رسماً اهل تصوف بوده است و یا رباعیاتش صوفیانه است، در آراء اندیشمندان روسی هم‌چون براگینسکی نیز این نظریه مردود است.

پیوست:

1. Семёнов
2. Valentin Alekseevich Zhukovski
3. Evgenii Eduardovich Bertels
4. Плисецкий
5. ترجمه کلیه نقل قول‌هایی که از روی منابع روسی ذکر گردیده‌اند، از مؤلفان است.
6. Голубев
7. Бурба
8. Гумилёв
9. Emil Veniaminovich Braginsky
10. Томас Хайд
11. «История религии древних персов»
12. Меерман
13. Розенфельд (Boris Rosenfeld)
14. Adolph-Andrei Pavlovich Yushkevich (Юшкевич)
15. «Вестник Европы»
16. Величко
17. Парфров
18. «Северник вестник»
19. Мазурин
20. Герра
21. Бальмонт
22. «русская мысль»
23. «Персидские лирики X-XV»
24. Корш
25. Тхоржевский

26. «Современные записки»
27. Некора
28. Румер
29. Державин
30. Наука
31. Плисецкий
32. Слуцкий
33. Пушкин
34. Есенин
35. Твардовский
36. Некора
37. Румер
38. Бану
39. Никола

مأخذ

حسن لی، ک.، حسام پور، س. (۱۳۸۸). پژوهش زبان و ادبیات فارسی، کارنامه خیام پژوهی در سده چهاردهم، ش ۱۴، پاییز.
یان، ریپکا (۱۳۸۳). تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات سخن.
یحیی پور، م.، صادقی سهل آباد، ز.، کریمی مطهر، ج. (۱۳۹۱). نیکالای گومیلیوف و مشرق زمین، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Брагинский, И. (1966). *12 миниатор*, М; «Художественная литература», М.

Бурба, Д. (2003). *Мой Хайям*, М.: ИД «София».

Ворожейкина, З. (1977). *К вопросу о «странствующих» четверостишиях*. Писменные памятники и проблема. М.: ИД.

Зияра, Б. (2010). *К вопросу о сложности переводов Омара Хайяма на русский язык*, Веснік БДУ., Сер 4, № 1.

Икромов, Б. (2008). *Хайям и Путин*, Казан: «Дом печати».

Малкович, Р. Ш. (2009). *Рубайят Омара Хайяма*, Санкт-Петербург: «Русские переводы».

Плисецкий, Г., Плисецкий, Д. (2008). *Омар Хайям, Да*

пребудет со мною любовь и вино!, М.: «Хранитель».

Розенфельд, Б., Юшкевич, А. (1965). *Омар Хайям*, М.: «Наука».

Султанов, Ш., Султанов, К. (2007). *Жизнь замечательных людей, Серия биографий, Омар Хайям*, М: «Молодая гвардия».